

HAREZM TÜRKÇESİNE AİT BİLİNMEYEN BİR SATIR ARASI TERCÜME: TAŞUKNÂME-İ İLHÂNÎ

Fatih KURTULMUŞ*

Özet

Satır arası tercüme Türkçenin tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Tarih boyunca geniş coğrafyalara yayılan Türkçenin pek çok dile ve kültürle çeşitli boyutlarda ilişkisi olmuştur. Farsça bu dillerin önde gelenlerindedir. Bu makalede aslı Farsça olan, Harezmi Türkçesine tercüme edilen *Taşuknâme-i İlhanî* isimli eser tanıtılacaktır. *Taşuknâme-i İlhanî*, Nasîrüddin Tûsî tarafından yazılmış olan maddelerle ve bazı bitkisel ilaçlarla ilgili Farsça eserdir.

Eser, Mısır el-Ezher Şeyhliğinin Yazma Eserler Kütüphanesinde Doğu Dilleri Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Şimdiye kadar Türkoloji araştırmalarında varlığı bilinmeyen bu eser, yapılmış olduğumuz araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Bu makalede, dil özellikleri bakımından Harezmi Türkçesi Dönemi'ne ait olduğu düşünülen bu eser ilim dünyasına tanıtılacaktır. Böylece Türk dili tarihi araştırmalarındaki yerini almış olacaktır. Bugün elimizde sınırlı sayıda bulunan Harezmi Dönemi'ne ait dil yadigarlarına dâhil edilecek olan eserin gelecekteki dil araştırmaları için küçük parçalardan birisini oluşturması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi, satır arası tercüme, Taşuknâme, Nasîrüddin Tûsî, Ezher camisi kütüphanesi.

* Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kurtulmusfatih@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3259-5710.

**AN UNKNOWN INTER-LINEAR TRANSLATION
MANUSCRIPTS OF KHOREZMIAN TURKISH:
*TAD SUKNÂME-I ILĦANÎ***

Abstract

Inter-linear translations have an important place in the history of Turkish. Spreading on a wide geography throughout history, Turkish has been associated with many languages and cultures in various dimensions. Persian is the leading one of these languages. In this paper, the original Persian work named as *Taşuknâme-i İlhanî* will be introduced. *Taşuknâme-i İlhanî* is an interlinear translation of the Persian work to Khorezmian Turkic Language and it was written by Naser al-Din Tûsî and this work is about mines and some herbal remedies.

The work is found in the Oriental Languages Collection of Egypt al-Azhar Sheikhdome Manuscript Library. Until now, this work, existence of which is unknown among Turkology researches, has been found as the result of our researches that we have done. We think that the work belongs to the Khorezmian Turkic period in terms of its language characteristics will be introduced to the world of science and thus takes its place in the history of Turkish language history. It is expected to make up one of the smaller pieces for language research in the future, which will take its place among the linguistic relics of the Khorezmian period, which is now limited in number.

Keywords: Khorezmian Turkish, inter-linear translation, Taşuknâme, Naser al-Din Tûsî, al-Azhar mosque library.

Giriş

Satır arası tercüme Türkçenin tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkçe kelimelerin yabancı dillerdeki karşılıklarıyla beraber görülebilmesi tarihsel metin yayınlarında ve sözlük bilimi çalışmalarında anlam katmanlarının bilinmesini daha olanaklı kılmaktadır. Satır arası tercüme yöntemi daha çok Kur'an tercümelerinde ve sözlüklerde görülmektedir. *Taşuknâme-i İlhanî* Harezmi Türkçesi Dönemi'nde dinî metinlerin dışında doğa bilimlerine ait bir eserin satır arası yöntemle tercümesidir. Bu durum eserin önemini artırmaktadır.

Bu makalede bugüne kadar varlığından haberdar olunmayan ve tarafımızca tespit edilen Harezmi Türkçesine ait bir eser; *Taşuknâme-i İlhanî*'nin satır arası tercümesi tanıtılacaktır. Aslı, Nasîrüddin Tûsî tarafından Farsça telif edilmiştir. Bilinmeyen birisi tarafından bilinmeyen bir tarihte satır arası yöntemle Harezmi Türkçesine tercüme edilmiştir. Makalenin amacı *Taşuknâme*'yi ilim

âlemine duyurmak, mahdut sayıda bulunan Harezmi Türkçesi eserlerine bir yenisini eklemek olacaktır.¹

1. Nüshanın tavsifi

Taḥsuknâme'nin tek nüshası Kahire'de el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesinde Lugat-ı Şarkıyye² Koleksiyonu'nda bulunmaktadır (Kütüphanede bulunan Türkçe yazma eserlerin listesi için bk. Kurtulmuş, 2019). Koleksiyon numarası 1252, genel kütüphane numarası 237'dir. 99 varaktır. Kütüphane kayıtlarında eserin ismi “Kitâb fi'l Coğrafiyye” ve “Kesuf-name” olarak hatalı kaydedilmiştir. Eserin dili de Farsça gözükmektedir. Satır arası veya Türkçe olduğuna dair herhangi bir malumat da bulunmamaktadır. Nüshanın kapağı kartondur ve ebru işlemelidir. Ebatları 26 x 18 cm'dir. İlk ve son sayfa dışında dokuz satırı Farsça, dokuz satırı Türkçe olmak üzere 18 satırdır. 31a numaralı sayfa 30b numaralı sayfanın tekrarıdır. 31a numaralı sayfanın en üst kısmında *bu yüz ikinç bitilip turur ziyarı yok* yazılıp metin üzerine çapraz bir çizgi çekilmiştir. Metnin Farsça kısmı siyah, Türkçe kısmı kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Metin harekesizdir, ancak müellif kendi tasarrufunca bazı kelimeleri harekelendirmiştir. Kimi sayfalarda kurt yenikleri bulunmaktadır. Bazı sayfaların alt tarafında ve iç kısımlarında nemden dolayı kırmızı mürekkep dağılmıştır. Bu durum metnin okunmasını güçleştirmekle beraber bazı kısımların okunmasına imkân vermemektedir. İstinsah tarihi ve müstensih bilgisi bulunmamaktadır. Kütüphane müdürü ile yapılan görüşmeye rağmen nüshayı fiziki olarak görmek mümkün olmamıştır. Kütüphane bilgisayarlarında bulunan görüntünün çözünürlüğünün düşüklüğü sebebiyle eserin daha iyi kalitede görüntüleri talep edilmiştir ve tarafımıza bu görüntüler sağlanmıştır.

2. Nüshanın yazıldığı dönem

İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu olan Hülâgû tarafından kurulmuştur.

“Moğol Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir “ilhan” (il+han “bölge hükümdarı”) olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşehri Tebriz olmak üzere İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız hâle gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nispeten İlhanlılar adıyla anılmıştır.” (Yuvalı, 2000, s. 102)

Taḥsuknâme'nin giriş kısmındaki “*bu za'îf ve biçâredin pād-şāh ilhān rahmetu'llāhi aleyhi derh'ast kıldı bizim atımızka bir kitebi taḥsūf kılğıl kim anda türlüg cevāhirlerniñ hāşşiyeti kerek*” (02a/3,4) ifadesinden de anlaşılacağı

¹ Eserin metin yayımı ve sözlüğü Prof. Dr. Ceval Kaya danışmanlığında doktora tez çalışması olarak tarafımızca hazırlanmıştır.

² Lugat-ı Şarkıyye: Türkçe ve Farsça eserlerin bulunduğu koleksiyon.

üzere Padişah İlhan'a sunulmuştur. Burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: Hangi İlhanlı padişahına sunulmuştur? *Taşuknâme*'nin Farsça kısmının tenkitli metnini beş nüshayı karşılaştırarak yayımlayan Müderris Razavi, (eserin tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte) Mönge Han veya Hülâgû Han zamanında yazıldığını belirtmiştir (Razavi, 1348, s. 12-13).

Eserin Harezmi Türkçesine tercümesinin İlhanlı Devleti (1256-1335) zamanında yapılmış olması muhtemeldir. Bu dönemde ilmî ve kültürel anlamda büyük gelişmeler olduğu görülür. Hülâgû zamanında Türk ve İslam dünyasının en büyük rasathanelerinden birinin kurulduğu Merâğa'da Hülâgû, rasatevini astroloji sanatını ilerletmek için kurdu muştur (Spuler, 2011, s. 214). Merâğa, rasathanenin kurulmasıyla birlikte büyük bir ilim merkezi hâline gelmiştir. İslam tarihinde tam teşkilatlı ilk büyük rasathanenin Merâğa Rasathanesi olduğu söylenebilir. 657 (1259) yılında İlhanlı Hükümdarı Hülâgû tarafından Merâğa'nın güneyindeki bir tepe üzerine yaptırılan bu rasathane hükümdarın ikametine tahsis edilmiş bir köşk, cami, çok zengin bir kütüphane ve çeşitli hizmet binalarıyla bir külliye hâindedir (Aydüz, 2007, s. 457). Merâğa Kütüphanesi tarih boyunca kurulmuş olan en büyük kütüphanelerden birisidir. Valentine; Merâğa için İslam dünyasında Bağdat, Kahire gibi merkezde bulunmamasına rağmen 400.000 civarında kitap bulunduğunu belirtir (Valentine, 2012, s. 38). İşte tam da böyle bir gelişmenin olduğu dönemde eserin tercüme edilmiş olma ihtimali çok yüksektir. İran'a Orta Asya'dan gelen Türklerin Farsça bilmediği hesaba katılırsa onlar için yapılmış olabilir. Ayrıca Hülâgû'nun maiyetindekiler için tercüme edilmiş olması da mümkündür. Bunlara ek olarak aynı bölgeden gelen Türkler kendi imla geleneklerini de getirmişler ve tercümede bunu tatbik etmişlerdir.

Nasîrüddin Tûsî eserlerini meydana getirirken Arapça ve Farsçayı kullanmıştır. Seyyed Hossein Nasr, Tûsî'nin büyük çoğunluğunu Arapça olarak yazdığı 150 civarında eseri olduğunu; Arapçanın yanında Farsça, Türkçe ve hatta Yunanca dahi bildiğini belirtmiştir (Nasr, 1996, s. 208). Günümüze kadar Tûsî'nin herhangi bir Türkçe eserine rastlanmamıştır. *Taşuknâme*'nin çevirisinde herhangi bir tercüman kaydı bulunmamaktadır. Bu eseri Tûsî'nin kendisinin Türkçeye tercüme etmiş olma ihtimali olduğu gibi yaşadığı dönemde kendi himayesinde tercüme edilmiş olma ihtimali de göz önünde tutulabilir.

Taşuknâme içerik olarak değerli taşlar, madenler ve bazı nadir bulunan kokular hakkında bilgi verdiği için pratik amaçlar için tercüme edildiğini de göz ardı etmemek gerekir. Dili itibarıyla sonraki bölümde detaylarına girilecek olan Harezmi Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır.

Nüshanın önemi ve özellikleri

Bugün Harezmi Türkçesine ait elimizde bulunan eserler sınırlı sayıdadır.³ *Taḥṣūknāme* iki yönden Türk dili tarihi ve Türk bilim tarihi açısından önemlidir: Türk dili tarihi açısından önemi Harezmi Türkçesi Dönemi'ne ait bugün az sayıda bulunan yeni ve müstakil bir eser olması bakımındandır. Bilindiği gibi dönemin eserleri içerik itibarıyla genellikle dinî metinler ve tercüme, edebî metinler ve sözlükler etrafında toplanabilir. *Taḥṣūknāme* konusu itibarıyla dönemin diğer eserlerinden farklı olarak doğa bilimlerine ait madencilik ve taşlarla ilgili bilimsel bir eserdir. Satır arası tercümeden anlaşıldığı üzere Türk dilinin taş ve madenlerle ilgili söz varlığını yansıtmaya önem arz etmektedir.

Tûsî, Aristo, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi kendinden önceki kaynaklardan faydalanmıştır. Farsçadan tercümeyle oluşan bu birikim, Harezmi Türkçesine aktarılmıştır. Bu sayede bu isimler Türkçede bilinir olmuştur.

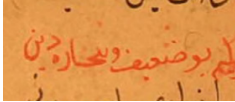
Taḥṣūknāme ana hatlarıyla; değerli taşlar, madenler ve güzel kokular hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Avrupa'dan Çin'e kadar değerli taşların ve madenlerin hangi bölgelerde bulunduğu açıklanmıştır. Madenlerin iyisi-kötüsü, çeşitleri, onlarda yapılan hileler, hastalıklara faydaları ve zararları gibi pek çok konu örneklerle izah etmiştir.

Taḥṣūknāme 4 bölümden meydana gelir:

1. bölümde; anasır-ı erba denilen hava, ateş, su ve toprağın meydana gelmesi açıklanır. Birbirlerine dönüşümleri ve madenlerin oluşumu hakkında bilgi verilir.
2. bölümde; inci, yakut, lal, elmas gibi değerli taşlardan başlanarak 64 tane taş hakkında bilgi verilir.
3. bölümde; yedi filizat denilen altın, gümüş, bakır, kurşun gibi madenler ve çeşitli alaşımlar anlatılır.
4. bölümde; misk, anber, kâfur gibi hoş kokular ele alınmıştır.

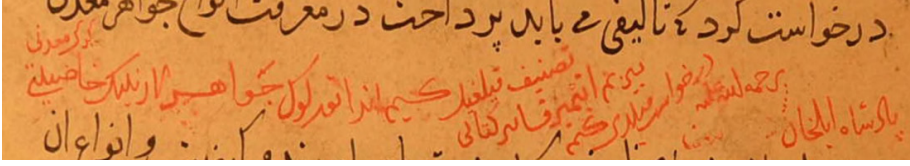
3. Metinden örnekler

Taḥṣūknāme'den bazı metin örnekleri ve görseller aşağıda sunulmuştur. Kitabın kime sunulduğu ve ne amaçla yazıldığı şöyle belirtilmiştir:

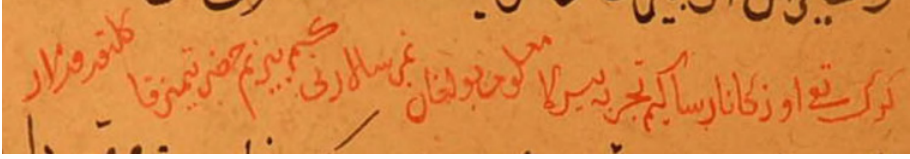

02a/03. ... bu za'if ve bi'aredin

³ Eserlerin listesi için bk. Sağol, 2002.

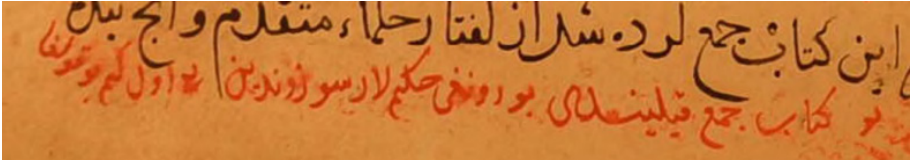

02a/04. pād-şāh ilḥān raḥmetu'llāhi 'aleyhi derḥ'ast kıldı kim bizim atımızka bir kitebi taşnīf kılğul kim anda türlüg cevāhirlerniñ ḥāşşiyyeti kerek ma'deni

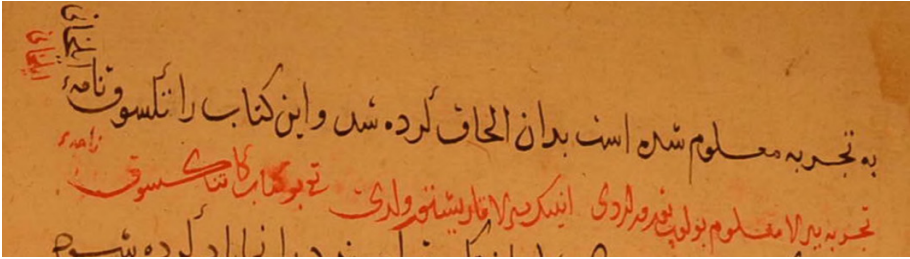

02a/05. kerek tağı özge nerse kim tecribe birle ma'lūm bolğan nemerselerini kim bizim ḥazratımızka keltürürler ...

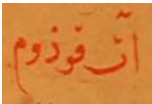
Kitabın ismiyse şu şekilde tercüme edilmiştir:

02a/09. bu kiteb cem' kılındı burunğı hükmler sözündin tağı ol kim bu kılğa

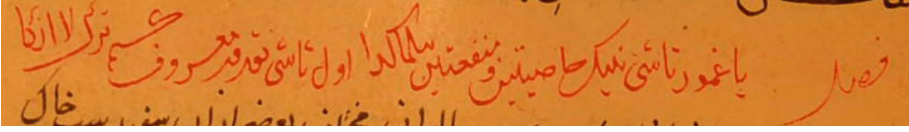

02b/01. tecribe birle ma'lūm bolup turur erdi anıy birle qarışturuldı tağı bu kitebge taşuqnâme-i ilḥānī

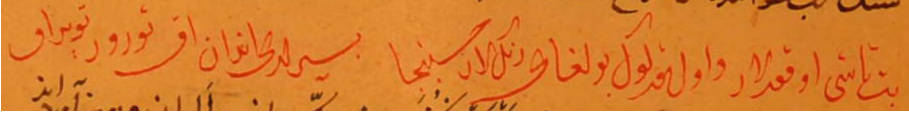

02b/02. at kođ(d)um.

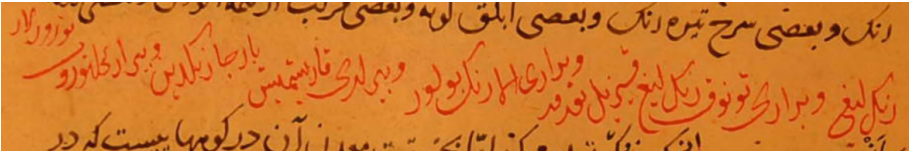
Türklerin etkili biçimde kullandığı, kar ve yağmur yağdırdığına inanılan yada taşından bahsedilen bir bölüm de aşağıdadır:

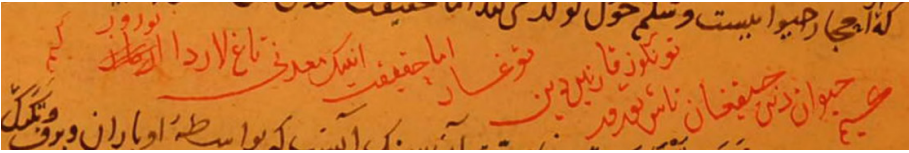
69a/04. *faşl yağmur taşının hāşşiyetin ve menfa'atin bilmekte ol taş turur ma'rūf kim türkler ana*

69a/05. *yat⁴ taşı okurlar ve ol türlü bolğay rengler hisābınca bireri andan aq turur toprak*

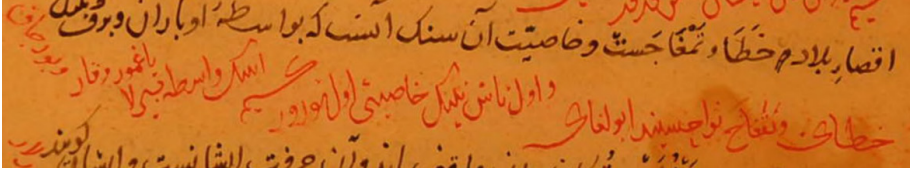
69a/06. *ranglıg ve bireri tonuq ranglıg kızıl turur ve bireri ala reng bolur ve bireri qarışmış barça rangdın ve birer keltürüp tururlar*

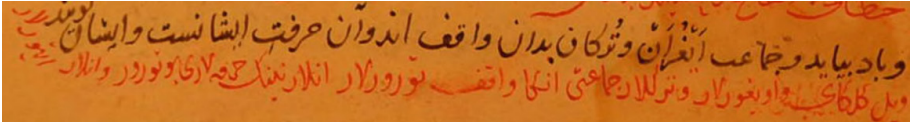
69a/07. *kim hayvandıñ çıkğan taş turur toñuz qarınıdın toğar ama haqıqat anıy ma'deni tağlarda turur kim*

⁴ Farsça yazma kısmında "تب" imlasi ile tercümesinde ise "بت" imlasi ile yazılmıştır. Razavi tarafından yapılan edisyon kritik metnin dipnotunda Kütüphane-yi Milli Mülk'te bulunan el yazması metinde "یات" imlasi ile yazılmıştır. Bu durumda DLT'de tek örneği bulunan *yat* kelimesi örneklenmiş oluyor. DLT'de; *yat* يات: Özel taşlarla kehanette bulunulur ve bununla yağmur, rüzgâr vb. getirilir. Bu onların (Türklerin) arasında iyi biliniir. Yağmalarda bunu inceledim; orada bir yangını söndürmek için yapmışlardı. Yüce Allah'ın izniyle yazın kar yağdı ve gözümün önünde yangını söndürdü (Ercilasun, 2014, s. 349). *yāt* يات: Yağmur ve rüzgâr getirmek için taşlarla yapılan kehanet (Ercilasun, 2014, s. 413). *yat* kelimesinin yanında *yatla-* ياتلا- ve *yatçı* ياتچی (s. 476) kelimeleri bulunmaktadır.

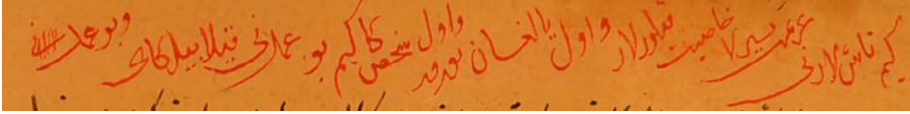
Farsça metinde يات imlasi muhtemelen hatalı biçimde yazılmıştır. DLT'de يات imlasi açıktır. Fakat "ت"nin yanındaki "ت"nin altında bir nokta göze çarpmaktadır. Kelime Türk olmayan bir kişi tarafından yazıldığında hatalı okunma ve yazılma ihtimali doğmaktadır. Bundan dolayı kelime *yat* veya *yet* biçiminde okunabilir. DLT'den hareketle *yat* biçiminde okundu ve DLT'den sonra tarihî metinlerde ikinci kez örneklendirilmiş olmaktadır.

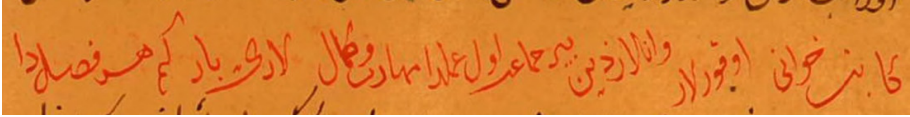
69a/08. *hıṭyā* ve *tawḡaç nevāhisinde bolḡay* ve *ol taşuñ ḡāşşiyeti ol turur kim anuñ vasıta birle yağmur ve qar ve burçak*

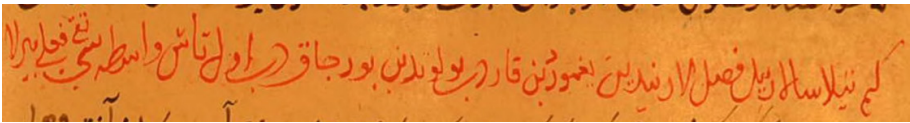
69a/09. *ve yil kelgey* ve *uyḡurlar* ve *türkler cemā'ati aña vākıf tururlar anlarıñ ḡerfeleri bu turur ve anlar ayturlar*

69b/01. *kim taşları* 'azımet birle ḡāşşiyet kılurlar ve *ol yalḡan turur ve ol şeḡşe kim bu 'amelni kılabilgey ve bu 'amel*

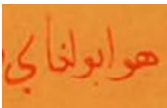
69b/02. *ke yat havānī oḡurlar* ve *anlardın bir cemā'at ol 'amelde muḡadet ve kemālleri bar kim her faşlda*

69b/03. *kim tileseler yil faşllarındın yağmurdın ḡardın bulutdın burçak ol taş vasıtası taḡı fī'li birle*

69b/04. *keltürülür ol ḡedge tegrü kim eger tileseler kim bir salada bir yarı yağmur taḡı bir yarı qar ve özge yarı ḡuyaş ve ḡoş*

69b/05. *havā bolḡay*

Dil Özellikleri

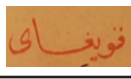

Türkçenin tarihî dönemlerinin tasnifi yapılırken pek çok araştırmacı farklı yorumlarda bulunmuştur. Özellikle de Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesi için pek çok tasnif denemesi yapılmıştır (Köprülü, 1945; Caferoğlu, 1984; Eckmann, 1988; Menges, 1998). İmla geleneği ve yerel ağızların metinlerde bir arada kullanılması ikili biçimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle dönem eserlerinin birbirinden kesin çizgilerle ayrılması güçleşmiştir. Bazı eserlerin müellif hattının bulunmayışı ve istinsah tarihlerinin yazıldıkları tarihten sonra gerçekleşmesi de Türk dilinin tarihî lehçe tasniflerine engel olan bir başka durumdur. Aşağıda *Taḥṣuḩnāme*'nin dil özelliklerinden hareketle hangi döneme ve bölgeye daha yakın olabileceği üzerinde durulacaktır.

1. Türk lehçelerinde y'ye dönen diş arası d sesi Karahanlı Türkçesinde yaygındır (Ercilasun, 2006, s. 343). Harezmi Türkçesinde /d/ ve /y/'li örnekleri bir arada görmek mümkündür (Ata, 2001, s. 67). *Taḥṣuḩnāme*'de Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliği diyebileceğimiz /d/ ve /y/'li kelimeler bulunmaktadır. Ancak /d/'li kelimeler daha ağır basmaktadır.

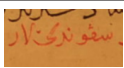

Aşağıdaki tabloda /d/'li ve /y/'li örneklerin bulunduğu kelimeler ve geçiş sıklıkları gösterilmiştir:

/d/'li örnek kelimeler		/y/'li örnek kelimeler	
kaḩḩu (5)		-	-
ıḩ- (4)		-	-
iḩi ⁵ (2)		eye (3)	
eḩḩü (107)		-	-
yıḩıḩ (1)		-	-
ıḩıḩ (15)		-	-
kiḩ- (1)		-	-

⁵ *iḩi* kelimesi Tanrı'nın sıfatları için kullanılmıştır; “*taḩriḩa celle ve celali kim ḩudret iḩisi turur eyle ḩudret iḩisi kim ‘acızlık ...’*. *eye* ise bir iş ile ilgili kimseler, ustalar anlamında kullanılmıştır; “*eksir ṣan‘atının eyeleri keltürüp tururlar kim ...’*”.

ađak (9)		ayak (1)	
ıđak (ayak) (1)		-	-
qođ- (8)		qoy- (69)	
ağır- (1)		ayır- (6)	
ađrıl- (2)		ayrıl- (1)	
-	-	qoyurak (1)	
-	-	beyik (5)	
-	-	qayın (1)	
-	-	quyruq (1)	
-	-	uyqu (9)	

2. Kelime içinde ve iki ünlü arasında bulunan /b/ sesi /w/ ve /v/'ye gelişmiştir (Ata, 2001, s. 66). Bu ses Karahanlı Dönemi'nde /w/ sesine dönmüş durumdadır. Köktürkçenin söz ortası ve söz sonu b'leri Karahanlıcada da w'dir (Ercilasun, 2006, s. 343). *Taşuknâme*'de de /w/ biçiminde görülmektedir. /ف/ imlasıyla yazılır:

suw ⁶ (194)		ewür-	
sew- (5)		tawğaç ⁷ (1)	

⁶ suw kelimesi yazılırken az da olsa /سوف/ imlası bulunmaktadır. Bu ikilik DLT'den itibaren görülmektedir. DLT'de fā'u'l-arabiyye. Arap "fe"si. Muhtemelen Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerdeki "f" sesi kastedilmektedir. Listedeki ikinci Uygur harfinin (w'nin) altında da Arap alfabesindeki fe harfi vardır (Ercilasun, xxxx, s. LXIII).

⁷ tawğaç kelimesinin yanında üç yerde de tawğaç biçiminde geçmektedir.

iw (9)		tawuşkan (1)	
-----------	---	-----------------	---

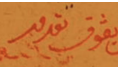

3. -k- aynen mevcuttur, fakat -k- > -h- değişmelerine de rastlanır (Cafe-roğlu, 1984, s. 130). *Taṣuḡnāme*'de kelime içi /k/ sesi sıklıkla korunmakla beraber şu kelimelerde /k/ > /h/ sızıcılığı görülür:

oḡşa- (89)		yaḡşı (35)	
---------------	---	---------------	---

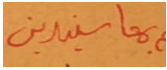

4. -p- sesinin muhafazası (Eckmann, 1988 s. 6). Harezmi Türkçesi Dönemi'nde kelime içi /p/ sesi korunmuştur. Şu kelimeler (Nevai'den itibaren) p > f: ofrak (<opraq) "elbise", tofraq (<topraq) "toprak", yafraq (<yapraq) "yaprak" (Eckmann, 1958, s. 123) biçimine dönüşmüştür. *Taṣuḡnāme*'de toprak ve yaprak şekilleri kullanılmıştır:

toprak (21)		yaprak (11)	
----------------	---	----------------	---

5. Birkaç kelime g > w değişmesi görülür (Ercilasun, 2006, s. 398). *Taṣuḡnāme*'de g > w değişmesi örnekleri vardır. Ayrıca g > v değişimi örnekleri de bulunmaktadır:

/g/ > /w/ değişimine örnek kelimeler		/g/ > /v/ değişimine örnek kelimeler	
sowuk		savu-	
yawuk		kavun ⁸	

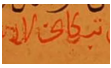

6. Zamir n'sinin bulunmaması Çağataycaya ait bir özelliktir. Kuzey-Doğu Türkçesine ait bir metinde zamir n'si varsa o metin önceki iki dönemden birine aittir (Ercilasun, 2019, s. 98). Ercilasun, zamir n'sini Doğu Türkçesi metinlerinde önemli bir ayırt edici ölçüt olarak görmektedir.

zamir n'li bazı örnekler		zamir n'siz tek örnek	
bahasındın		parasıda	

⁸ Kavun kelimesi metinde toplamda 3 yerde geçmektedir. İki yerde kavun şeklinde, bir yerde kabun biçimi de geçmektedir. Farsça metinde her üç kelime "خريزه" kelimesine karşılık olarak verilmiştir.

arasında			
----------	---	--	--

7. Kelime başı /t/ ünsüzü genelde korunmakla birlikte sayılı kelimenin bazı örneklerinde Oğuz gurubu Türk lehçelerinde takip ettiğimiz t- > d-'ye rastlanmaktadır (Ata, 2014, s. 72). *Taşuqnâme*'de kelime başı /t/'li örnekler sıklıkla kullanılmıştır. Ancak sadece şu kelimelerde sadece /d/ veya /t~/d/ ikili örnekleri karşılaşılmıştır:

/t/'li örnek kelimeler		/d/'li örnek kelimeler	
ti- (25)		di- (4)	
tağı (595)		dağı (3)	
-	-	degül (5)	

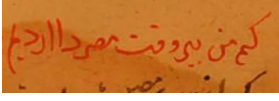
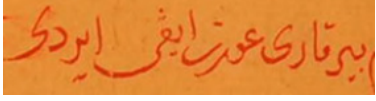
8. Harezmi Dönemi eserlerinde ilgi hâli eki, yuvarlak ünlüden ve dudak ünsüzünden sonra yuvarlak ünlülü şekli ile kelimeye ulanabilmektedir. Fakat bu kurallı değildir, ikili şekiller görülebilmektedir (Ata, 2014, s. 74). *Taşuqnâme*'de ilgi hâli eki genellikle -nİğ şeklindedir. İlgi hâli ekinden önceki kelime tabanının son hecesi yuvarlak olsa dahi -nİğ biçiminde ek gelmesi daha yaygındır. Bu durum 18 farklı kelimedede toplamda 70 kez görülmektedir:

-nİğ (toplam 779 örnek)		-nUğ (19 örnek)	
yuvarlak hece bulunan tabana gelen -nİğ eki 70 örnek		yuvarlak hece bulunan tabana gelen -nUğ eki 19 örnek	
otnİğ		teşükünUğ	
yakutnİğ		yakutnUğ	
suwnİğ		suwnUğ	
tandurnİğ		kümüşnUğ	

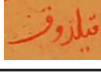
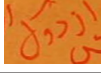
⁹ Metinde dağla- fiili bir yerde geçmektedir. Bu kelime Farsçadan (داغ کردن) kelimesinin karşılığı olarak Harezmi Türkçesine geçmiştir.

yincüniğ		söznüğ	
könjüniğ		altunnüğ	

9. *Taḥṣuknāme*'de 223 örnekte er- cevherî fiili kullanılmıştır. ir- biçimi 4 yerde geçmektedir. i- biçimi ise yoktur.

er- (223)	ir- (4)
	
kim men bir vaqt mışrda erdim (44a/08)	bir çarı avrat iwi irdi

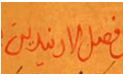

10. -dımız/-dimiz, -dumuz/-dümüz ekinin aleyhine 1. çokluk şahısta -duk/-dük geçmiş zaman ekinin yaygınlaşması (Eckmann, 1988, s. 6). *Taḥṣuknāme*'de görülen geçmiş zaman eki 1. çoğul şahıs eki -dImIz/-dUmUz biçimlerine rastlanmaz. -dUk biçimli örnekler mevcuttur.

ķıl-duk	
er-dük	

11. *Taḥṣuknāme*'de birle edatı görülür.

birle (374)	
-------------	---

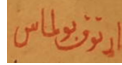
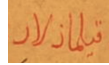
12. *Taḥṣuknāme*'de ayrılma/çıkma hâli eki +dIn biçimindedir. Ancak sadece iki örnekte +dAn biçimi görülür. +dIn ayrılma hâli eki Eski Türkçedeki şekli (+tIn) ile sayılı örnekte geçmektedir (Ata, 2014, s. 77). *Taḥṣuknāme*'de +tIn biçimi *yartın* (4) ve *taşkartın* (2) kelimelerinde toplamda 6 kere görülmektedir.

+dIn (808)		+dAn (2)		+tIn (6)	
faşllarındın		andan		yartın	
sebebdin		burundan		taşkartın	

13. *Taşuknâme*'de yönelme hâl eki +KA, +GA, +ηA, +A biçimindedir. İyelik 3. tekil ve çoğul şahıs eki almış kelimelere +A ve +ηA gelir. Eski Türkçede olduğu gibi 3. tekil ve çoğul şahıs iyelik eki ile ondan sonra gelen yönelme durumu eki olarak +ηa da gelebilmektedir (Ata, 2014, s. 76).

+KA		+GA		+ηA		+A	
yaqutқа		tuzğa		butıηa		közine	

14. (Harezmi Türkçesinde) Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi -mAz'ın yanında -mAs şekli de yaygındır (Ata, 2014, s. 90). *Taşuknâme*'de geniş zaman ekinin olumsuzu -mAz'lı ve -mAs'lı biçimler ile karşılaşılsa da -mAz biçimi daha fazla görülür.

artuk bol- mas		7 defa	kılmazlar		33 defa
-------------------	---	--------	-----------	---	---------

15. *Taşuknâme*'de kelime içi ve kelime sonlarında Türkçe kelimeler ve eklerde /a/ ve /e/ sesleri için “ı” (elif) işareti kullanılmıştır.

otda		izgeyer	
sonra		kaynatkaylar	

16. *Taşuknâme*'de /η/ sesinin imlası /ئڭ/ ile yazılmıştır.

teηizniη		taşuk	
anıη		taşrıka	

Aşağıdaki tabloda seslerin ve bazı eklerin dönemlere göre karşılaştırılması verilmiştir. *Taşuknâme*'nin Harezmi Türkçesi Dönemi'ne daha yakın olduğu görülmektedir.

	Eski Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Çağatayca	Taşuknâme
/-d-/	/d/	/d/	/d/ / /y/	/y/	/d/ / /y/
/-b/, /-b-/	/b/	/w/	/w/	/v/ ~ Ø	/w/ ~ /v/

/k-/ , /-k-/	/k/	/k/	/ħ/	/ħ/	/ħ/
/t-/	/t/	/t/	/t/	/t/ ~ /d/	/t/
/-p-/	/p/	/p/	/p/	/f/ ~ /p/	/p/
/-g-/	/g/	/g/	/w/ ~ /v/	/v/	/w/ ~ /v/
zamir n'si	zamir n'si var	zamir n'si var	zamir n'si var	zamir n'si yoktur	zamir n'si var
kişi zamiri	men	men	men	min / sin	men / sen
er- fiili	er-	er-	er-	er- / i-	er-
birle edatı	birle	birle	birle	bile / birle	birle
-mAz	-mAz	-mAz / -mAs	-mAz/-mAs	-mAs	-mAz / -mAs

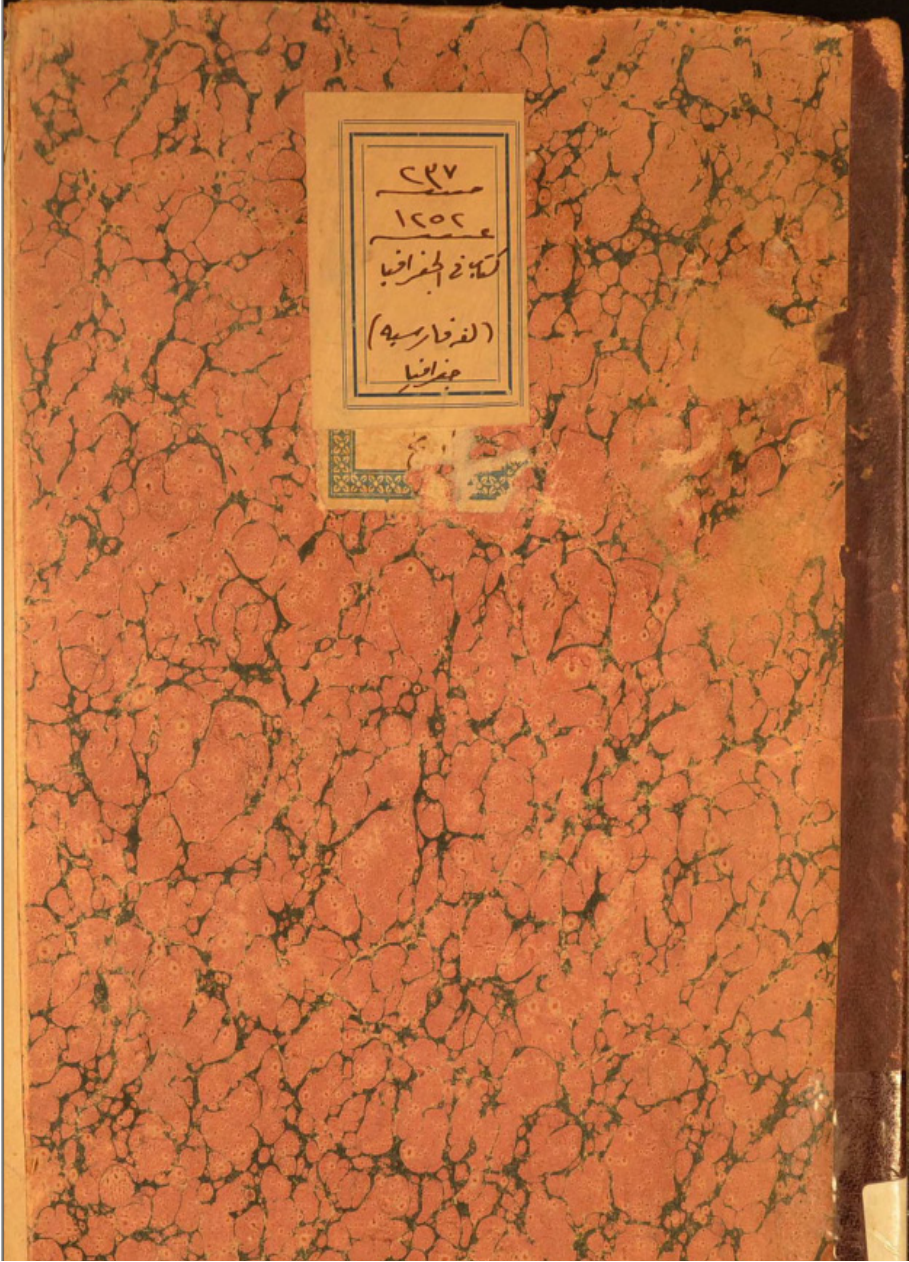
Sonuç

Türk diline ait eserler eski dönemlere gidildikçe sayısal olarak azalmaktadır. Bu makalede *Taṣuḡnāme-i İlḡānī*'nin Harezmi Türkçesine ait tercümesi ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. Eser tarafımızca Mısır el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesinde bulunmuştur. Daha önce bilinmeyen bir eserdir. Yukarıda verilen örneklerden hareketle eser Türk dili tarihinde Harezmi Türkçesi Dönemi'ne aittir. Bunun en güçlü kanıtı olarak; kelime içi /ḡ/ ~ /y/ sesinin /ḡ/ ağırlıklı olması, kelime içi ve sonu /b/ > /w/ değişmesi, zamir /n/'sinin metinde bulunması, birle edatı, er- cevherî fiili gibi özellikler Harezmi Türkçesinin belirgin özelliklerdendir.

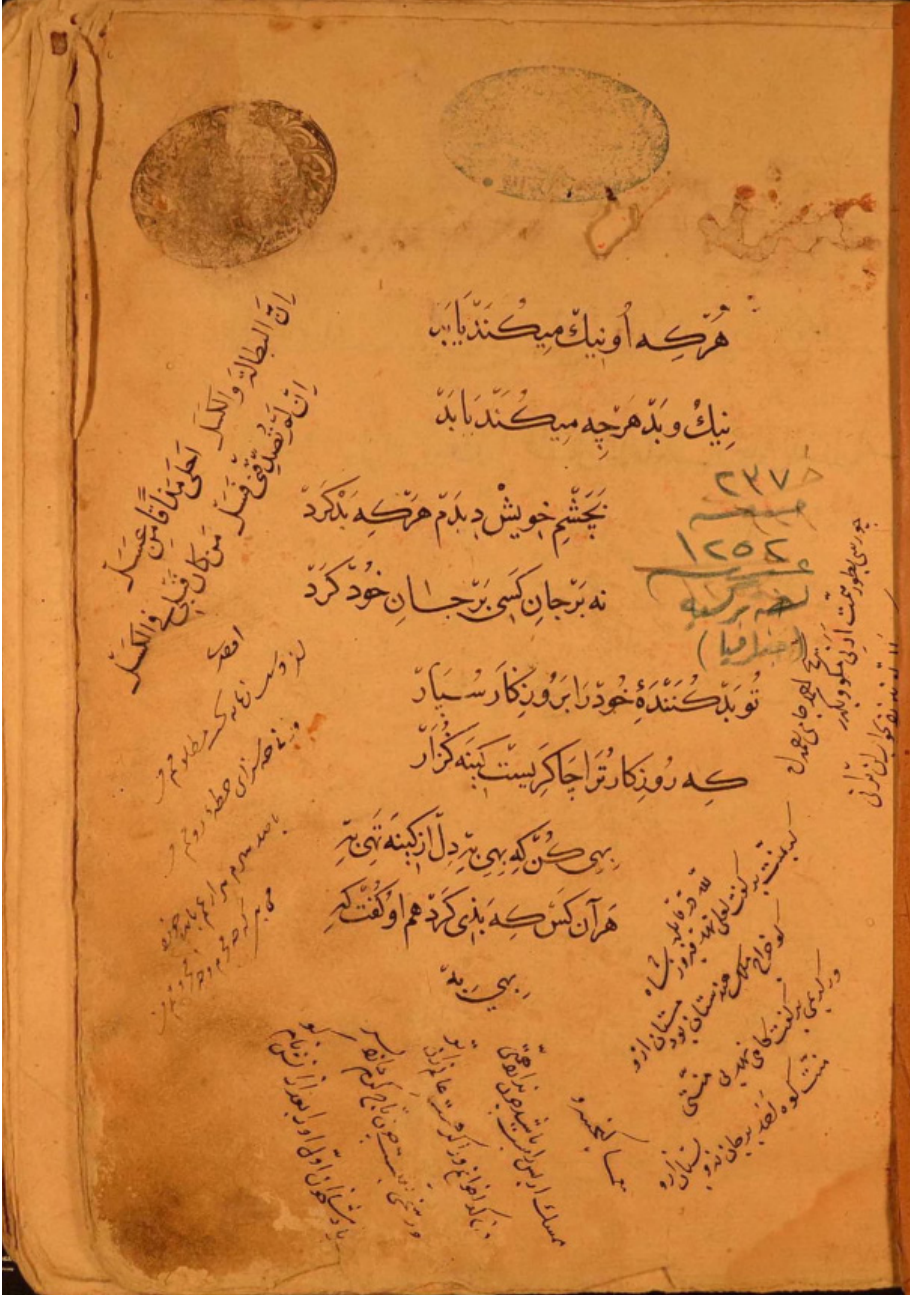
Taṣuḡnāme içerik itibarıyla dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır. Dünyanın ve anasır-ı erbaanın oluşumu, değerli taşlar, madenler, alışımlar ve hoş kokular hakkında bilgi vermektedir. Bu taşların iyisi ve kötüsü, yararları ve zararları, hangi hastalıklara iyi geldiği yer yer hikâyelerle desteklenerek anlatılmıştır. Gramer özellikleri bakımından Harezmi Türkçesine büyük bir katkı sağlamasa da söz varlığı açısından önemlidir. Doğa bilimleri alanına ait Türkçeye tercüme edilen ilk eserlerden biri olma ihtimali yüksektir.

8. Eserden görüntüler

Resim 1: Eserin kapak sayfası.

Resim 2. Eserin ilk sayfası.

Resim 3: Eserin 1b sayfası

2a

ونصل على الاخيار من برينته خصوصاً على محمد والد وصحبه الاحبار
 و سلم تسليماً كثيراً اما بعد حينين لويد محمد بن محمد بن محمد بن الحسين
 الطوسي نور الله فيه، بالمشاهير من اهل زمانه وامن وامان ان ابن ضعيف
 منور قلمون نكره ان يذكره في كتابه
 در خواست كودك تا ليفي م بايد پرداخت در معرفت انواع جواهر معدني
 بالمشاهير
 وغير ان از جنه های ظریف بحضرت مامی اورند و كیفیت و انواع ان
 از بهترین و بدترین و شبه هریک و خاصیت و قیمت ان و محافظت ایشان
 شرح تمام بنویس و باعرضه دار و چون استعداد ان پادشاه در تحصیل
 بتیوس منجی قلمند
 شرف نفس و تشوق او بحکمت تفرس م نمودم و صدق رغبت او باین فن
 حاصل قلم قلمند
 شرف م در انستم این کتاب جمع کرده شد از گفتار حکماء متقدم و اخب بنیان
 را

*از زمان لارا و زرا بر اهلان لارا درین علم اولی و ثانی
 در خواست كودك تا ليفي م بايد پرداخت در معرفت انواع جواهر معدني
 بالمشاهير
 وغير ان از جنه های ظریف بحضرت مامی اورند و كیفیت و انواع ان
 از بهترین و بدترین و شبه هریک و خاصیت و قیمت ان و محافظت ایشان
 شرح تمام بنویس و باعرضه دار و چون استعداد ان پادشاه در تحصیل
 بتیوس منجی قلمند
 شرف نفس و تشوق او بحکمت تفرس م نمودم و صدق رغبت او باین فن
 حاصل قلم قلمند
 شرف م در انستم این کتاب جمع کرده شد از گفتار حکماء متقدم و اخب بنیان
 را*

Resim 4: Eserin 2a sayfası

Kaynakça

- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi: Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Aydüz, S. (2007). Rasathâne. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 34, s. 456-458. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi I-II*. İstanbul: Enderun.
- Eckmann, J. (1988). İslâmî Orta Asya Türk edebî dilinin özellikleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2, 1-9.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1958, 115-126.
- Ercilasun, A. B. (2006). *Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti-t-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2019). Arap harfli Türkçe tarihî metinlerde zaman ve yer tespiti - metinler nasıl okunmalı?, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 1-9.
- Köprülü, M. F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 3, s. 270-323. İstanbul: MEB.
- Kurtulmuş, F. (2019). Mısır el-Ezher Şeyhliği kütüphanesinde bulunan Türkçe yazma eserler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (44), 160-186 . DOI: 10.17498/kdeniz.644882.
- Menges, K. H. ve Benzing, J. (1998). Türk dillerinin sınıflandırılması (çev. R. Küçükboyacı), *Tarihî Türk şiveleri* içinde s. 1-14 (haz. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Nasr, S. H. (1996). *The Islamic intellectual tradition in Persia*. New York: Routledge.
- Razavî, M. (1348). *Tensûh-nâme-i İlhanî*. İntişarat-i Bünyâd-i Ferhengi-i İran.
- Sağol, G. (2002). Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile yazılan eserler. *Türkler* içinde Cilt 5, s. 804-813. Ankara: Yeni Türkiye.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğolları: siyaset, idare ve kültür, İlhanlılar devri, 1220-1350* (çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Valentine, P. M. (2012). *A social history of books and libraries from cuneiform to bytes*. Lanham: Scarecrow.
- Yuvalı, A. (2000). İlhanlılar. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 22, s. 102-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Extended Summary

Interlinear translation has a very important place in the history of Turkish. The fact that Turkish words can be seen with their equivalents in foreign languages makes it possible to know the layers of meaning in historical text publications and lexicography studies. Interlinear translation method is mostly seen in Quran translation and dictionary studies. *Taṣuḡnāme-i İlḡanī* is an interlinear translation of a work of natural sciences besides religious texts in the Khwarezm Turkish period. This situation increases the importance of the work.

In this article, the interlinear translation of *Taṣuḡnāme-i İlḡanī* in Khorezmian Turkish which has not been known until today will be introduced. *Taṣuḡnāme*, which is originally Persian, was translated into Khwarezm Turkish by interlinear method. *Taṣuḡnāme* was copyrighted by Naser al-Din Tûsî. The aim of the article is to announce *Taṣuḡnāme* to the world of science and to add a new one to the limited number of Khorezmian Turkish works. In addition, the text publication and dictionary of the work are being prepared by us as a PhD thesis under the supervision of Prof. Dr. Ceval Kaya and this work is about to be completed.

The work is in the Lugat-ı Şarkiyye collection in the library of al-Azhar Sheikh in Cairo. The collection number is 1252, the general library number is 237. It is 99 folios. In the library records, the name of the copy is incorrectly recorded as “Kitâb fi'l Coğrafiyye” and it appears in Persian as the language.

The number of works in Khorezmian Turkish which we have today, is limited. *Taṣuḡnāme* can be regarded as an important work in two ways: History of Turkish language and history of Turkish science. Its importance for history of Turkish language history is that it is a new and independent work belonging to the period of Khorezmian Turkish which is rarely found today. In addition to this, as it is known, the works of the period can be gathered around religious, didactic and literary texts. *Taṣuḡnāme*, unlike the other works of the period, is a scientific work on mining and stones of natural sciences. As it is understood from the interlinear translation, it is also important in terms of showing us the vocabulary of Turkish language about stones and mines today.

Taṣuḡnāme consists of 4 parts;

In chapter 1; The formation of air, fire, water, and soil so-called “anāsır-ı erbaa”, is explained. They are informed about their transformations to each other and the formation of mines.

In section 2; Starting from the pearl, information is given about 64 stones.

In section 3; Seven metals so-called “seven filizât” are told.

In section 4; Pleasant scents were handled.

Some sound features related to the language of the work are shown below:

1. / d / consonant in Old Turkish changed / ğ / during Karakhanid Turkish. In Khorezmian Turkish, /d/ was preserved in some examples and in some samples it

became /y/. In *Taşuknâme*, there are some words with /d/ which can be called the characteristic feature of Khorezmian Turkish.

2. In the Old Turkish texts, / b / consonant in the word and the end of the word has been changed to /w/ in Karakhanid Turkish. Albe in Khorezmian Turkish, the sound of /w/ is preserved in some words, it is form of /v/ in some words. This voice is in the form of /w/ in *Taşuknâme* and is written with the spell of / ف /.

3. In the Khorezmian Turkish period, / k / in the word becomes the sound of /h/. In *Taşuknâme*, forms with /h/ are seen.

4. /f/ sound during the Chagatai period is the sound of /p/ during Karakhanid and Khorezmian periods.

5. In Karakhanid Turkish, /g/ in the word is converted to /w/ during the Khorezmian Turkish period. In Chagatai, it becomes /v/.

6. The pronoun “n” which appears as a distinctive element for the periods of Khorezmian and Chagatai Turkish, is found in the text.

7. In the Khorezmian period, the first and second singular person is in the form of “men” (I) and “sen” (you). It is in the form of “min” and “sin” during Chagatai period.

8. The copula verb, which will be transformed into the verb “i-” in the Chagatai period, is in the form of “er-” during the Khorezmian period. In the *Taşuknâme*, the “er-” shape is used.

9. Even in the Chagatai period, it can be used “bile”/ “birle” together. Khorezmian period is in favor of ‘birle’.

10. In the Karakhanid Turkish period, the binary forms of -mAz / -mAs started to be seen. However, during the Khorezmian period, the forms with -mAs began to spread. In *Taşuknâme*, forms with -mAz are predominant.

11. At the end of the word that Caferoğlu stated for *Nehcü'l Feradis*, “s” was often written with the spelling “l”.

12. At the beginning of the word the sound of /t/ is preserved.

Taşuknâme seems to be closer to Khorezmian Turkish period.

As a result, a new work which name is *Taşuknâme-i İlhanî* of Khorezmian Turkish was introduced. Unlike other works of the period, an interlinear translation like *Taşuknâme* contains various words that do not appear in the texts of the period. It is also important that the Turks were interested in a scientific work and translated into Turkish.

